

Джон Лок

ДВА ТРАКТАТА ЗА УПРАВЛЕНИЕТО

София, 2022

Преводът е направен по изданието
Locke, John. *Two Treatises of Government*, a critical edition with an
introduction and apparatus criticus by Peter Laslett. Cambridge:
Cambridge University Press, 1960.

© Издателство „Изток-Запад“, 2022

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да
бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин
без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Светослав Малинов, предговор, превод, бележки, 2022

© Деница Трифонова, оформление на корицата, 2022

ISBN 978-619-01-1000-2

ДЖОН
ЛОК

ДВА ТРАКТАТА
— ЗА —
УПРАВЛЕНИЕТО

Превод от английски
Светослав Малинов



СЪДЪРЖАНИЕ

„Два трактата за управлението“ в историко-политически контекст (Светослав Малинов)	7
I. Политическият контекст на XVII век – възход и падение на Стюартите.....	9
II. Биография на Джон Лок в политическия контекст на XVII век.....	20
III. Кога и защо е написана книгата „Два трактата за управлението“	24
IV. Политическите идеи на Робърт Филмър	30
Бележка за използваните издания при превода	37

ДВА ТРАКТАТА ЗА УПРАВЛЕНИЕТО

ПРЕДИСЛОВИЕ.....	43
ПЪРВИ ТРАКТАТ ЗА УПРАВЛЕНИЕТО	47
ВТОРИ ТРАКТАТ ЗА УПРАВЛЕНИЕТО	193
ПРИЛОЖЕНИЕ.....	365
Хронология.....	367
Добавки и корекции на Джон Лок.....	371
Пълните заглавия на политическите произведения на сър Робърт Филмър.....	375
Именен показалец.....	377
Географски наименования и народи	385
Цитати от Библията	387
Предметен показалец	389

„ДВА ТРАКТАТА ЗА УПРАВЛЕНИЕТО“ В ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ

Светослав Малинов

Основна характеристика на европейската цивилизация е съществуването на политическата теория като хилядолетна традиция. Разбрана като *търсене на рационално познание за същността на политиката, нейните цели и средствата за тяхното осъществяване*, тази традиция е изначално обвързана с античния *поліс*, който е първата форма на човешко съжителство, превърнала се в неин предмет. Затова и никой не спори, че тъкмо у древните гърци откриваме началото на търсенето на този вид рационално познание, както и че Платон и Аристотел са първите в поредицата от мислители, чиито произведения определяме като класически. Фактът, че голяма част от темите и понятията на модерното и съвременното политическо теоретизиране запазват обвързаността си с древните, демонстрира живата връзка с основоположниците на традицията и високата степен на приемственост в нейните рамки.¹

Неизброимо количество човешки умове са формирали и участвали в тази традиция. И макар никой да не е успял да даде дори на част от нейните питання окончателни отговори, които да прогонят неяснотата и да удовлетворят съмненията, аргумен-

¹ Малинов, Светослав. „Що е политическа теория и кои са класиците?“ – В: *Консервативни опити*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2010, с. 89.

тите на неколцина измежду тях са с неимоверно по-голяма стойност от тези на останалите. Това са класиците на политическата теория – мислителите, чиито произведения поставят началото, обогатяват и съхраняват традицията на търсене на рационално познание за същността на политиката, нейните цели и средствата за тяхното осъществяване. Те са водещите авторитети, когато е било потребно разумно мислене, говорене и действие в политиката; те първи задават фундаменталните въпроси и осигуряват първите отговори; техните идеи са най-оригиналните, най-убедително изразените и най-влиятелните; чрез тях най-добре осъзнаваме сложността и преходността на успешното човешко съжителство, чието съхраняване изисква постоянно усилие.

Научната общност е постигнала „мълчаливо съгласие“ за част от класиците на политическите идеи. Джон Лок (1632–1704) винаги е присъствал сред имената, съставляващи академичния „канон“ в историята на политическата теория. Неговата книга „Два трактата за управлението“ е неизменна част от списъка на „великите книги за политиката“ и дори може да претендира – заедно с „Левиатан“ на Томас Хобс – за водещата позиция в модерната политическа мисъл. Безспорността на авторитета на Джон Лок е съпътствана от множество спорове относно замисъла, намеренията и крайната му цел при написването на *Два трактата*. Повече от два века и половина книгата е била смятана за защита на обвързани с модерната философия политически убеждения, защитаващи Славната революция от 1688 г. През втората половина на ХХ век започва процес на постъпателно отхвърляне на подобно разбиране. Вместо модерния философ Лок новите интерпретации изграждат образа на традиционно религиозен мислител, докато на мястото на Лок, изразителя на умерените реформатори от средите на вигите, се появява радикален политически теоретик.

Обяснението за подобно необичайно преобръщане откриваме както в сложния историко-политически контекст, така и в биографията на Джон Лок, разкриваща тясна обвързаност с ключови политически фигури и събития. Навлизането в тяхната динамика и преплетеност ни изправя пред различни изходни по-

зиции относно целите и мотивите на автора на „Два трактата за управлението“. Невероятната предпазливост на Лок, отбелязана от всички биографи, както и отказът му да се признае за автор на анонимно публикуваната книга, ни лишават от най-сигурния исторически извор – думите на самия автор относно мотивите и целите му.² Тяхното реконструиране е задължително, защото без него е невъзможно да изградим начална позиция за разбиране на книгата. Така всеки изследовател на „Два трактата“ се изправя пред сложна задача, чието решаване трябва да осигури разумни основания за избор измежду възможните интерпретации на този класически текст в историята на политическата мисъл. В стремежа си да облекчим избора за читателя в настоящия увод ще предложим общ преглед на основни събития в Англия през XVII век, както и кратка биография на нашия автор с цел да подпомогнем разбирането му преди всичко като класик на политическата теория. Затова и ще поставим ударение върху политическите събития, процеси и влияния, проследявайки връзката им с живота и идеите на Джон Лок.

I. Политическият контекст на XVII век – възход и падение на Стюартите

Жизненият път на Джон Лок (1632–1704) започва от седмата година на царуването на Чарлс I и завършва през третата година от царуването на кралица Анна³. Конфликт между крал и парла-

² Въпросът за анонимността е разгледан в: Малинов, Светослав. „За консервативното начало на либерализма, или защо Джон Лок не признава своето авторство на книгата „Два трактата за управлението“, *Християнство и култура*, бр. 4, 2002, с. 92–102.

³ При подготовката на краткото историческо резюме използвахме няколко източника, измежду които бихме открили: Morgan, Kenneth (ed). *The Oxford History of Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2021, p. 327–398; Braddick, Michael. *State Formation in Early Modern England (1550–1700)*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, както и Tanner, J. R. *English Constitutional Conflicts of the Seventeenth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948 и особено глава XV „The Policy of Exclusion“.

мент, прераснал в граждански войни (1642–1652)⁴, разгръщане на многобройни военни действия на територията на кралството и извън него, съдебен процес срещу краля, завършил с неговото обезглавяване (1649), установяване на република (1649–1660), реставрация на монархията (1660), възкачване на престола на крал-католик (1685), безкръвна смяна на властта и детронирание (1688), установяване на нова династия, конституционни промени и нови правила за наследяване на престола – самото изброяване на тези събития е достатъчно, за да бъде прогонено всякакво съмнение, че наложилото се определение „размирният XVII век“ (*the turbulent XVII century*) е напълно оправдано. Джон Лок е бил пряко засегнат от тези събития, които е наблюдавал и коментирал; в определен момент взема страна и участва в политическите стъклоновения, поемайки съзнателно рискове за свободата и дори живота си.

Както историците, така и съвременниците на първите три десетилетия на XVII век не виждат никакви знаци за разрушителни конфликти, неизбежно водещи към разделение и сблъсък. В началото на века кралството се радва на спокойствие и стабилност; последните десетилетия на предходното столетие изглеждат много по-заплашителни. По времето на кралица Елизабет I (1533–1603) има поне три фактора, които заплашват стабилността – наследяването на престола е неясно, религиозните страсти са твърде разгорещени, няколко външни сили са готови да се намесят във вътрешните дела на кралството. Всички тези напрежения утихват при Джеймс I (1566–1625) и първите години от управлението на неговия син Чарлс I (1600–1649). Новата династия на Стюартите е укрепена на трона с безспорни наследници, католиците са се примирили с наложените им ограничения, конфронтацията между пуританите и Англиканската църква е отслабнала; тази вътрешна стабилност разколебава желанието за външна намеса. Кралството се отдалечава все повече

⁴ Този десетгодишен период се разделя на Първа (1642–1646), Втора (1648–1649) и Трета (1650–1652) гражданска война; понякога и трите се обобщават с понятието Английска гражданска война (*English Civil War*).

от всякаква възможност за тежък вътрешен конфликт. Англия по време на ранните Стюарти е държавата с най-малко насилие в Европа. В пиесите на Шекспир *Хамлет* и *Тит Андроник* има повече жертви, отколкото са убитите по политически причини в кралството⁵. Годините от 1569 до 1642 г. се оказват най-дългият период на граждански мир в историята на страната.

Последвалят вихър от събития и насилие води до поредица от външни и вътрешни конфликти с хиляди жертви, обхващащи всички социални слоеве – от обезземлените ирландски селяни, през дребните земевладелци, до самия крал. Европа става свидетел на безпрецедентно събитие – един монарх е екзекутиран след съдебен процес, който завършва с осъдителна присъда за държавна измяна. Англия е провъзгласена за република, начело на която застава Оливър Кромвел, чиято титла „лорд-протектор“ му дава правомощия, надхвърлящи претенциите на кралските абсолютисти⁶. Обществото е дълбоко разделено по отношение на църковното и държавното устройство, на религиозните и гражданските свободи. Оказва се, че оцеляването на новата републиканска форма зависи преди всичко от качествата на една-единствена личност, която се оказва незаменима. По-малко от две години след смъртта на лорд-протектора Оливър Кромвел английската монархия бива възстановена без сериозна съпротива и насилие.

Чарлс II, син на екзекутирания Чарлс I, се възкачва на престола с презумпцията, че реставрацията е безусловна и че неговото царуване е започнало в момента на бащината му смърт през 1649 г. Това означава, че всички закони на Парламента, които не са били одобрени от Чарлс I, се обявяват за нищожни. Ролята на Парламента бива принижена до функциите, които е имал при кралица Елизабет или ранните Стюарти, с изключение на за-

⁵ Morgan, Kenneth (ed). *The Oxford History of Britain*. Oxford: Oxford University Press, 2021, p. 349.

⁶ Това се дължи най-вече на личната популярност на Кромвел, на изградената от него армия, както и на липсата на традиция на правни ограничения на изпълнителната власт при републиканско управление.

кона, изискващ неговото свикване поне веднъж на три години. Възстановеният крал се отказва да преследва противниците на монархията заради извършените от тях действия преди 1660 г. и в одобрения от него „Закон за освобождаване от отговорност и забвение“ (*Act of Indemnity and Oblivion*) се прави изключение само за подписалите смъртната присъда на баща му и няколко други лица. Умерената политика на Чарлс II, съчетана с икономическия подем на кралството, осигурява стабилност на управлението и успешна реставрация на монархията не само като институция, но и като идея. Единственото сериозно предизвикателство към неговия авторитет е „Кризата за отстраняване на престолонаследника“ (*The Exclusion Crisis*) в периода 1678–1681. Макар и започнала през 1678 г., тази криза поражда ожесточени конфликти, чието окончателно разрешаване става възможно цели десет години по-късно. Едва през 1688 г., когато, изправени пред опасността от нова гражданска война, „духовните и светски лордове“ на кралството съумяват да преодолеят заплахата без насилие, защитавайки промяната с ново законодателство. Значението на това драматично десетилетие както за живота и творчеството на Лок, така и за цялото кралство не може да бъде разбрано без осмисляне на основополагащия за английската идентичност през XVII век антипапизъм (*anti-popery*)⁷.

Поради заявената претенция на Църквата на Англия да бъде реформирана, католическа (универсална) и продължителка на ранната християнска апостолическа църква, през XVII век изцяло доминират понятията „папизъм“ (*popery*) и съответно „папистки“ (*popish*), които са по същество синоними на източно-православните „католицизъм“ и „католически“. Антипапизмът има здрав теологичен фундамент, върху който е изградена представата за римокатолицизма като антирелигия и напълно симетричен негативен образ на истинното християнство. В него устойчиво присъства образът на папата като слуга на сатаната,

⁷ Антипапизмът през втората половина на XVII век е подробно разгледан в: Miller, John. *Popery and Politics in England (1660–1688)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

насърчаващ идолопоклонство и пагубни предразсъдъци, разпространявани от покварено и лицемерно духовенство. Редом с вярата в душеспасителните реформи, за огромното мнозинство от англичаните протестантството означава запазване на контрола над националната църква от страна на короната. Върховенството на папата в църковните дела е категорично отхвърлено за сметка на пълния суверенитет на кралството в решаване на духовните и светските въпроси.

Царуването на Елизабет е изпълнено с множество събития, окончателно затвърдили у англичаните страховете, че Рим е готов на всичко, за да унищожи тези постижения на Реформацията. Постоянно се организират католически заговори и бунтове⁸, през 1570 г. папа Пий XVI отлъчва кралица Елизабет, с което претендира да анулира клетвата за вярност на нейните поданици, близо две десетилетия (1585–1604) Англия е във война с Испания. Всички са свидетели как католическите монарси безмилостно преследват собствените си поданици-протестанти. Кървавото царуване на кралица Мери (1553–1558) и клането през Вартоломеевата нощ във Франция през 1572 г. са измежду най-ярките примери, че войната с папизма е на живот и смърт и че неговата победа над Англия би поставила под заплаха собствеността, свободата и живота на всеки протестант в страната. Папизмът се превръща в символ на смъртна заплаха на свободата и суверенитета, на вероломни конспирации, тиранично управление, брутално преследване и дори масови убийства на иноверци. Антипапизмът става неотменна част от идентичността и патриотизма на англичаните, изправени срещу могъщите врагове Испания и Франция, следващи волята на Рим.

Дръзкият „Барутен заговор“ (*Gunpowder Plot*) през 1605 г. бележи началото на XVII век; разкритията показват наличието на план за убийство на цялото кралско семейство и водещи политици и духовници чрез взривяване на сградата на парламента

⁸ Достатъчно е да изброим Northern Rebellion (1569), the Ridolfi Plot (1571), the Throckmorton Plot (1583), the Babington Plot (1586), както и испанската подкрепа за ирландското въстание в края на века.

в деня на неговото откриване на 5 ноември. Англия отново е във война с Испания и Франция, англичаните с възмущение наблюдават зверствата срещу мирните протестанти в германските земи по време на трийсетгодишната война в Европа (1618–1648), през 1641 г. ирландските католици вероломно избиват няколко хиляди протестанти, след което бунтът им е жестоко потушен. Макар че няма убедителни доказателства, опустошителният пожар в Лондон през 1666 г. е обявен за дело на папистите. Самият Чарлс II винаги е бил подозиран в таен католицизъм – подозрение, което трудно е можело да се избегне, понеже католици са били неговата майка, съпруга, сестра и най-вече братовчед му Луи XIV, към когото не е криел личното си възхищение. Открито признание за своята вяра монархът прави на смъртния си одър, когато бива приет в лоното на католическата църква. Едва през следващия век става публично достояние фактът, че на 1 юни 1670 г. Чарлс II е сключил таен договор с Луи XIV с обещание, че ще приеме католицизма и ще подпомага Франция във войната ѝ срещу Нидерландската република в замяна на осигуряваща му независимост от парламента щедра годишна рента и обещание за военна подкрепа при евентуална нова гражданска война

Търпеливото изчакване и склонността към тайни подмолни действия на Чарлс II са били напълно чужди на брат му Джеймс, херцог на Йорк, който в много отношения е бил негова противоположност. Вместо разпуснатия, покварен и търсец удоволствия начин на живот на Чарлс II⁹ Джеймс се е отличавал със строгост, целенасоченост и благочестивост – качества, които неочаквано се превръщат в опасност за мира и стабилността в светлината на последвалите разкрития. Антипапистските настроения довеждат през 1673 г. да приемането на закон (*Test Act*), който е изисквал заемащите публични длъжности да се закълнат, че са в евхаристично общение с Църквата на Англия и че основните догми и практики на католицизма са суеверия и идолопоклонничество. Джеймс, който е бил цели тринайсет години главно-

⁹ Крал Чарлс II е имал най-малко седем любовници и тринайсет незаконородени деца, но нито един законороден пряк наследник.

командващ флотата (*Lord High Admiral*), отказва да положи новата клетва и напуска поста си, с което публично обявява своята принадлежност към католицизма. Същевременно той остава безспорен наследник на короната, тъй като брат му няма законородени деца от съпругата си кралица Катерина. Антипапистка Англия се изправя пред безпрецедентна заплаха – легитимен и единствен папистки престолонаследник, който неизбежно по закон и традиция е трябвало да стане глава на държавата и църквата. Неговото отстраняване се превръща в политическа кауза, която разделя нацията.

Макар и с дълбоки политико-религиозни основания, „кризата за отстраняване на престолонаследника“ избухва по конкретен повод. През 1678 г. започва поредица от разкрития за мащабен папистки заговор с цел убийството на краля, останали в историята като „Паписткия заговор“ (*Popish Plot*). Независимо че според британските историци това е инсценировка с ясна политическа цел, всеобщо е мнението, че тя е смайваща като организация и мащаб и затова е по-убедителна от всички подобни дотогава. Повече от две години – от септември 1678 г. до началото на 1681 г. – кралството е обхванато от истинска антипапистка истерия. Въпреки очевидните нелепости в трупашите се обвинения и абсурдни показания нито парламентът, нито кралят се осмеляват да се противопоставят на надигащата се вълна от омраза. Самата кралица е трябвало да отговаря на обвинения, че е искала да отрови своя съпруг с помощта на кралския лекар. Най-малко 22 човека са екзекутирани по фалшиви обвинения, други умират в затвора; хиляди са незаконно малтретирани. В Лондон е забранено католиците да се доближават на по-малко от десет мили от града; дори братът на краля, масово наричан „паписткия престолонаследник“, е принуден да напусне столицата и се връща едва когато кралят се разболява

Антипапистката истерия съживява мита за Англия като водач и защитник на протестантския свят от католицизма; настроените да се отстрани законният престолонаследник-католик се засилват. В политико-теоретичен план това означава отхвърляне на Божественото право на монарха и утвърждаване върховен-

ството на Парламента, понеже само негов специален закон би могъл да попречи на Джеймс да заеме полагащия му се престол. Оттук водят началото си двете партии в английския политически процес. *Вигите* са инициаторите и привържениците на идеята за отстраняването на престолонаследника, утвърждавайки върховенството на парламента; на тях се противопоставят *торите*, следващи династическия принцип и отричащи правото на парламента да го променя. Започва „памфлетна война“, в която всяка от страните защитава с теоретични аргументи своята позиция. Предвождани от бившия лорд-канцлер граф Шафтсбъри, вигите организират демонстрации и подписване на петиции в защита на своята кауза и печелят три поредни избора за членове на Палатата на общините в периода 1679–1681.

След всяка изборна победа на вигите плановете им се осуетяват от Чарлс II, който използва влиянието си в Палатата на лордовете и кралския си прерогатив, за да предотврати гласуването на законопроекта (*the Exclusion Bill*), изискващ отстраняването на брат му от престола. През 1681 г. той разпуска доминирания от вигите „Оксфордски парламент“ само седмица след започване на работата му и управлява еднолично до смъртта си през 1685 г. През тези четири години кралят и неговите поддръжници минават в настъпление. Шерифите на Лондон от партията на вигите биват заменени с тори, променят се изборните правила, оказва се груб натиск върху съдилищата; симпатизиращите на торите съдии масово издават осъдителни присъди на вигите по обвинения в държавна измяна; стотици от най-активните виги биват хвърлени в затвора; десетки биват екзекутирани. Някои от водачите на вигите са принудени да напуснат страната; между тях е и Шафтсбъри, който умира в началото на 1683 г. в Амстердам. През пролетта на същата година радикално настроени виги организират заговор (*The Rye House Plot*¹⁰) за убийството на Чарлс II и брат му Джеймс като последно средство за неговото отстраняване. Заговорът е разкрит и наказанията са сурови – на

¹⁰ Наименованието идва от имението *Rye House* в Хартфордшър, където заговорниците е трябвало да се укрият, преди да извършат покушението.

смърт са осъдени дванайсет души; всички опити на вигите да отстранят престолонаследника католик се провалят.

Джеймс II се възкачва на престола през 1685 г. Управлението му започва с решителни действия за възвращане на католицизма в Англия. Католически храмове започват да съществуват редом до англиканските, някои университети се превръщат в католически колежи, фаворизират се католици при заемането на държавни служби на местно и национално равнище. Поради своята прекалена твърдост действията на Джеймс II не срещат подкрепа дори сред партията на торите, чиято лоялност към установената църква се оказва по-важна от тази към монарха. Кралят скоро разбира, че е невъзможно да се избере парламент, който да отхвърли приетото в миналото антикатолическо законодателство и да осигури по-добро бъдеще за неговите събрата по вяра. Монархът се оказва напълно изолиран, лишен от съюзници, безпомощен да осъществи плановете си. Недоволните тори не следват примера на вигите от времето на кризата. Те не организират заговори и не замислят насилствено сваляне на Джеймс II. Негова единствена наследница е дъщеря му Мери, съпруга на щатхаудера¹¹ на Нидерландия Вилем, принц Оранжски – и двамата са били протестанти. Затова торите са смятали, че до нейното възкачване на престола пасивното неподчинение би било напълно достатъчно, за да се осуети католическата реставрация. Но през юни 1688 г. надхвърлилият 50 години Джеймс II се сдобива със син. В променената ситуация пасивното неподчинение би довело единствено до стабилизирането на една католическа династия, която не е била желана нито от вигите, нито от торите.

Едва ли някога ще приключат споровете относно предварителните намерения и конкретната мотивация на множеството действащи лица в последвалите събития. Шпионската мрежа на

¹¹ Щатхаудер (*Stadthouder*) – длъжност на военен ръководител на няколко или всички нидерландски провинции, която първоначално е била изборна; впоследствие става наследствена с правомощията на държавен глава. По времето на управлението на Джеймс II Вилем Оранжски е бил щатхаудер на петте главни провинции и де факто, макар и не де юре, е бил щатхаудер на Нидерландия.

нидерландците е била достатъчно разгърната, за да доставя пълна информация както за бременността на кралицата и настроенята на духовните и политическите водачи, така и за общите нагласи на англичаните. Щатхаудер Вилем е бил наясно с коренно променената ситуация след раждането на легитимен престолонаследник католик, известна му е била и молбата на Джеймс II към дъщеря му и негова съпруга Мери да приеме католическата вяра; получавал е множество достоверни сведения, че някаква форма на бунт срещу краля е неизбежна. Всички факти са водели към извода, че вигите и торите сближават позициите си относно необходимостта да не се допусне установяване на католическа династия. Това е обяснението за изпратената на 30 юни 1688 г. до Вилем покана, която е подписана от представители на духовенството, вигите, торите, армията и флотата¹². В нея той е призован да се намеси във вътрешните дела на кралството с обещание за подкрепа при евентуално негово навлизане с войска на територията на страната. Получавайки тези гаранции, Вилем Оранжски публично обявява намерението си „да съхрани протестантската религия и да възстанови законите и свободите на Англия, Шотландия и Ирландия“¹³. Така заявените цели се очаква да бъдат постигнати чрез свикване на нов парламент и нидерландските войски са само спомагателно средство за това; всякакви намеци за завоевание и детрониране са внимателно избегнати. Бързината, с която се организират тези военни части, оставя впечатлението за предварително обмислен и старателно подготвен план. Много вероятно е Вилем Оранжски да е имал твърдото намерение да овладее престола, което не е било споделено с английските му съюзници; вероятно част от тях са мислели в същата посока, без някой да е имал ясна стратегия точно как ще стане това и най-вече как ще бъде укрепено.

На 5 ноември 1688 г. съпругът на бъдещата кралица Мери и бъдещ крал под името Уилям III акостира с войска на англий-

¹² Troost, Wout. *William III. The Stadholder-king: A Political Biography*. London and New York: Routledge, 2005, p. 91–93

¹³ *The Journals of the House of Commons (1688–1693)*, vol. 10, originally published by His Majesty's Stationery Office. London, 1802, p. 1.

ския бряг и се насочва към Лондон. Лошо здравословно състояние и временен психически срив дискредитират окончателно Джеймс II в очите на неговите разколебани привърженици. Той бива изоставен, без дори да получи шанс да защити с оръжие титлата си; нарочно е оставен да избяга във Франция. Това дава основание на новоизбрания през януари 1689 г. парламент да го обяви за „абдикирал“. За пръв път овакантената корона бива предложена съвместно на съпруг и съпруга – Уилям и Мери; след смъртта на кралица Мери през 1694 г. нейният съпруг управлява еднолично като крал на Англия, Шотландия и Ирландия до 1702 г., когато е наследен от кралица Анна. Тази смяна на държавния глава по мирен и безкръвен начин бива наречена в английската историография „Славна революция“ (*Glorious Revolution*). Тя символизира политическата мъдрост на английската нация, извършването на фундаментални политически промени без бунтове, без кръвопролития и без подронване авторитета на институциите.

През декември 1689 г. парламентът приема Бил за правата (*Bill of Rights*), чието пълно наименование „Законодателен акт, обявяващ правата и свободите на поданика и уреждащ наследяването на короната“ илюстрира по най-добрия начин неговото съдържание и основополагащо значение. Като безспорно най-важния юридически документ на епохата, поставян наравно с *Magna Carta Libertatum* от 1215 г., Билът за правата обобщава горчивия опит от управлението на Стюартите и поставя ясни ограничения на кралската власт, като същевременно гарантира наследяването на короната само и единствено по протестантска линия. Освен че не може да бъде католик английският монарх няма право да поддържа постоянна армия в мирно време и да налага данъци без съгласието на парламента. Гарантирани са свободните избори, парламентарният имунитет, правото на протестантите да притежават оръжие, независимостта на съдиите. След смъртта през 1702 г. на Уилям III, който няма преки наследници, на престола се възкачва изповядващата англиканизма и омъжена за датския принц Георг по-малка дъщеря на Джеймс II – Анна, която се оказва последният монарх от династията на Стюартите.